

бами дискурс-аналізу, і вони в першу чергу центруються навколо суб'єкта, що їх впроваджує.

Навпаки, ідеологія, якщо вона є ретроспективним поняттям, сама по собі ніякого відношення до власне дискурсу не має, і мати не може.

Ситуація тут виглядає так. Спочатку ідеологія виникає, будучи абстрагованою з історичних документів. І спочатку існує тільки на сторінках учених праць. Але, повторимо, не як самостійний „об'єкт”, типу теорії („квазітеорії”), а як результат осмислення з певних теоретичних позицій певної сукупності історичних документів (теорій, маніфестів, статей тощо). Після того, як ідеологія таким чином виникає, політичні актори (чи інші суб'єкти, наприклад, вчені, експерти тощо) можуть „маркувати” деякі свої або чужі ідеологічні висловлювання тією чи іншою ідеологічною міткою (наприклад, стверджуючи, що деякий вислів – це „комунізм”). І таким чином ідеологія проникає в дискурс.

У зв'язку зі сказаним можна зробити той очевидний висновок, що ідеологія не є спрощеним, „сплосненим” варіантом якоїсь теорії (наприклад, теорії Маркса; хоча що вважати „теорією Маркса” – те ще питання!). Тобто, ідеологія не є безпосереднім „неповноцінним” породженням якоїсь теорії, ідеологія – це породження певного теоретичного підходу, способу мислення, способу структуризації якогось масиву текстів.

Насамкінець хочу припустити, що заходи, які були мною запропоновані в цій статті, з одного боку можуть істотно „продовжити життя” поняттю ідеології, а з іншого – забезпечить більший порядок в наших уявленнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 693 с.
2. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003, – 331 с.
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) / Л. Альтюссер // НЗ. – 2011. – № 3 (77).
4. Славой Ж. Возвышенный объект идеологии / Ж. Славой. – М.: Изд-во „Художественный журнал”, 1999. – 114 с.
5. Тузиков А. Теории идеологии в западной социологии: От критики „ложного сознания” к анализу дискурсивных практик масс-медиа / А. Тузиков // Дис... д-ра соц. наук: 22.00.06. – М., 2003. – 423 с.
6. Швирков О. Картина світу та політична дія / О. І. Швирков // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 38-50.
7. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб.: А-сад, 1994. – 408 с.
8. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas / Q. Skinner // History and Theory Vol. 8. – No. 1 (1969). – P. 3-53.

УДК 321.01

Поліщук О. С.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

ДИСКУСІЇ ВСЕРЕДИНІ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розглядаються ключові дискусії всередині політичної антропології, а саме протистояння між адаптаціоністськими та політичними теоріями, субстантивізмом і формалізмом, моделями homo sociologicus та homo esopoticus. Наводяться основні аргументи, задіяні у цих дискусіях, та окреслюється їхнє значення для політичної теорії.

Ключові слова: адаптаціонізм, теорії насилля, субстантивізм, формалізм, політична теорія

Полищук А. С.

ДИСКУССИИ ВНУТРИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Рассматриваются ключевые дискуссии внутри политической антропологии, а именно противостояние между адапционистскими и политическими теориями, субстантивизмом и формализмом, моделями homo sociologicus и homo economicus. Приводятся основные аргументы, используемые в этих дискуссиях, и очерчивается их значение для политической теории.

Ключевые слова: адапционизм, теории насилия, субстантивизм, формализм, политическая теория

Polischuk A.

DEBATES IN POLITICAL ANTHROPOLOGY AND THEIR SIGNIFICANCE FOR POLITICAL THEORY

The key debates in political anthropology are considered in the article, namely the opposition between adaptationist and political theories, substantivism and formalism, homo sociologicus and homo economicus models. The main arguments used in these debates are given and their significance for political theory is outlined.

Key words: adaptationism, coercive theories, substantivism, formalism, political theory

Якщо розглядати розвиток науки в соціологічній перспективі, то все більш рельєфно проявляється таке уявлення: історія науки є не поступовим і безперервним накопиченням нового знання і наближенням цього знання до ідеалу істини, а скоріше, процесом боротьби – політичної та ідеологічної за своїм характером, – що розгортається на інституціоналізованій арені між різними теоріями, а точніше між представниками цих теорій, тобто авторами, прихильниками та іншими соціальними агентами, які мають право або претензії на участь у цій боротьбі. Таке уявлення тією чи іншою мірою відзначається і так чи інакше концептуалізується авторитетними істориками і методологами науки, такими як Т. Кун [1], П. Фейєрабенд [2] і Р. Коллінз [3]. З такого стану речей випливає, що конкурентоспроможність теорії визначається не тільки ефективними аналітичними інструментами, тобто поняттями і судженнями, що пояснюють факти, але й тим, що можна позначити як дискурсивні інструменти, тобто стратегії і аргументи в боротьбі з конкурентними теоріями.

Деякі авторитетні дослідники пострадянської і, зокрема, української політики визнають неповноту чи неадекватність тих політологічних теорій, які були розроблені на матеріалі західних політій. Для розв'язання цієї проблеми використовуються альтернативні перспективи, зокрема

перспектива політичної антропології, яка фокусується на різних традиційних і напівтрадиційних інституційних форматах і стратегіях накопичення політичного капіталу та здійснення влади. Однак при використанні тієї чи іншої політантропологічної концепції важливо розпізнавати її теоретичний фон, а саме ключові наукові дискусії та аргументи, які в них задіяні.

У статті ми спробуємо описати кілька таких ключових дискусій, теоретичних ліній розлому, характерних як власне для політичної антропології, так і для соціальних наук у цілому.

Адаптаціоністські та волюнтаристські теорії vs. політичні теорії та теорії насильства. Одна з ключових ліній розлому в політичній антропології визначається відповіддю на питання, яким чином політичне лідерство інституціоналізується і поширює свою владу на численне населення політій. У цілому більшість авторитетних політичних антропологів поділяють думку про те, що соціальна позиція політичного лідера визначається його широким втручанням в економіку: в широкій еволюційній перспективі зростання та інституціоналізація централізованого лідерства супроводжується реорганізацією місцевого виробництва та обміну, що означає і реорганізацію стратегій життєзабезпечення домогосподарств [4]. Однак відповідь на запитання, в якій якості і в якій ролі еліти беруть участь в управлінні економікою, розділяє політичних антропо-

логів на два табори – адаптаціоністські або волюнтаристські теорії протистоять політичним теоріям або теоріям примусу [4; 5; 6; 7]. Обома напрямками поділяється таке положення: широке втручання політичних лідерів в економіку і економічні зміни, пов'язані з цим втручанням, відбуваються не спонтанно, але служать тим чи іншим інтересам. З точки зору прихильників адаптаціоністських теорій, лідери втручаються в економіку як представники і виразники інтересів спільноти, а з точки зору прибічників політичних теорій – як представники і виразники своїх власних інтересів. Кожен із напрямків у поясненні своєї позиції має ряд ключових опорних точок.

Для адаптаціоністських теорій такими опорними точками є: (1) проблема походження політичної влади вирішується за допомогою посилання на її необхідність та раціональність з точки зору виживання спільноти; (2) проблема збереження влади вирішується за допомогою посилання на її ефективність у реалізації інтересів спільноти; (3) основним ефектом політичного лідерства є інтеграція спільнот; (4) спільноти добровільно відмовляються від своєї автономії на користь політичного лідера.

Для політичних теорій в якості симетричних опорних точок можна назвати: (1) проблема походження політичної влади пояснюється в світлі стратегічної діяльності політичних лідерів з самозвеличення та накопичення засобів здійснення влади; (2) політична влада тут не є необхідною і корисною для підлеглих спільнот, тому з'являється проблема оспорювання влади політичних лідерів і їхніх стратегічних дій проти такого оспорювання, зокрема дій щодо створення різного роду ресурсних монополій та інститутів примусу, контролю і легітимації; (3) основним ефектом політичного лідерства є виробництво нерівності, в основному, через підтримку диференційованого доступу до ресурсів; (4) відмова спільнот від своєї автономії на користь політичного лідера пояснюється в світлі насильства і воєн.

Узагальнено можна стверджувати, що з точки зору адаптаціоністських і волюнтаристських теорій існування лідерів обумовлено їхньою спроможністю організувати і управляти більш ефективною економікою життєзабезпечення і мінімізувати ризики провалу життєзабезпечення, які можуть виходити як з екологічної нестабільності, так і соціальних потрясінь (наприклад,

регулярних набігів кочівників на землеробські суспільства). Втручання лідерів в економіку є засобом адаптації спільноти до навколишнього середовища. В адаптаціоністських концепціях лідери є центрами редистрибутивної мережі ефективного використання ресурсного різноманіття в підпорядкованих спільнотах; управляють будівництвом і підтриманням складних систем економічної інтенсифікації, таких як іригаційні системи; стимулюють ринковий обмін через підтримку миру в регіоні та узгодження інтересів різних фахівців; спонсують торгівлю на далекій відстані; побічно забезпечують безпеку підпорядкованої спільноти через реципрокні відносини з іншими спільнотами, які (відносини) виникають у результаті винятково міжелітного обміну матеріальними цінностями і т.д.

З точки зору політичних теорій і теорій насильства, існування політичних лідерів обумовлено їх власним прагненням до влади, здатністю фінансувати свої політичні інститути за допомогою мобілізації (в інших контекстах – вилучення) – переходу ресурсів від виробників до невиробничих еліт. Економічні зміни зумовлені мобілізацією та іншими стратегіями еліт. У політичних концепціях лідери є монополістами у зовнішній торгівлі, яка є головним джерелом їхніх доходів, які інвестуються у широкий спектр механізмів розширення влади; володіють монополією на певні види продуктів і виробів (зокрема, зброї), доступ до яких утруднюється для конкурентів і створюють базу для розширення контролю з боку еліт; контролюють і маніпулюють матеріальними цінностями, які використовуються як символи затвердження суспільного рангу, залучення прихильників і союзників у боротьбі за владу, створення й підтримки ієрархії політичних лідерів, спонсорування фахівців, що працюють на державу.

Протистояння адаптаціоністських і політичних теорій не є проблемою, характерною виключно для політичної антропології. У широкій перспективі ці конкуруючі традиції пояснення походження політичної влади можна знайти в різних контекстах соціальної філософії і соціальних наук: у питанні походження держави це протистояння теорій суспільного договору і теорій насильства, в проблемі ніцшеанської генеалогії це критика „демократичного упередження” і концептуалізація волі до влади і т.д.

Формалісти vs. субстантивісти. Інша принципова лінія розлому визначається відповіддю на питання, чим мотивована людська поведінка у суспільному та економічному середовищі. Ця лінія розлому рельєфно проявилася в економічній антропології в основному у питанні можливості застосування формальної (в інших контекстах – неокласичної або маржиналістської) теорії, заснованої на визнанні фундаментального факту обмеженості ресурсів і концептуалізації різного роду граничних величин. Відповідь на це питання розділяє економічних і політичних антропологів на два табори – субстантивістські теорії протистоять тут формалістським теоріям [8, 9]. Ця дискусія демонструє, як інтерпретація ролі того чи іншого політичного явища, віддаленого у часі чи просторі, часто стає засобами актуальної політичної боротьби.

Ключовими опорними точками в пояснювальних схемах субстантивістів можна вважати такі: (1) використання субстантивістського значення терміна „економічний”, яке виходить із залежності людини від природи і суспільства; економіка тут тотожна господарству – інституційно оформленому процесу взаємодії між людиною і навколишнім середовищем, що веде до постійного забезпечення матеріальними засобами для задоволення потреб; (2) економіка традиційних суспільств є вбудованою і зануреною („embedded” – один із ключових термінів субстантивістів) у суспільство: вона є роботою соціальних інститутів; економічна поведінка індивідів є дотриманням правил: вона визначається вимогами соціальних інститутів (системи спорідненості, політичного патронажу, релігійних норм та ін.); в традиційних суспільствах головним мотивом економічної поведінки є отримання та підтвердження суспільного статусу і престижу, що досягається через сумлінне і навіть самовіддане (як, наприклад, у випадку потлатча) виконання соціальних зобов'язань; (3) в питанні самобутності традиційних економік субстантивісти займають релятивістську позицію: з того факту, що економічна поведінка визначається цінностями (матрицею зобов'язань і вірувань) впливає, що наскільки різними є спільноти, настільки різною є і мотивація; формальна економічна теорія є теорією капіталістичної економіки і не може бути застосовна до традиційних суспільств: вона непридатна тому, що (а) при капіталізмі економіка не

занурена, а відокремлена від суспільства і утворює особливу силу детермінації інших суспільних відносин, (б) ключовим мотивом економічної поведінки є не отримання суспільного статусу і престижу, а прагнення до прибутку (для тих, хто володіє капіталом) і страх голоду (для тих, хто продає робочу силу) і (в) способом інтеграції капіталістичної економіки є ціноутворювальні ринки, на відміну від традиційних суспільств, економіка яких інтегрується в інституційних формах реципрокності (обмін продуктами між симетричними – як правило, родинними – групами) та редистрибуції (мобілізація продуктів центром – як правило, політичним лідером – і їх подальший розподіл з центру).

Для формалістських теорій у якості симетричних опорних точок можна назвати: (1) використання формалістського значення терміна „економічний”, який виходить із зв'язку між обмеженими засобами та альтернативними цілями в умовах індивідуального вибору; економіка тут тотожна економії – раціональному (максимізуючому або оптимізуючому) вибору в умовах дефіциту; (2) економіка розглядається в перспективі можливостей індивідуального вибору, а не обмежень соціальних інститутів, з чого випливає, що самі суспільні інститути вбудовані і занурені в стратегічну економію індивіда; частина формалістів також визнає, що стимулом економічної поведінки в традиційних суспільствах є не тільки і не стільки матеріальна вигода: індивіди включають в свою раціональну стратегію максимізації та оптимізації не тільки власне економічний, а й символічний і політичний капітали; в такому поясненні, однак, критерій раціональності – досить зрозумілий у випадку капіталістичної економіки – розмивається і раціональність приписується дії *post factum*; (3) в питанні самобутності традиційних економік формалісти виступають з етноцентричних позицій: існують універсальні детермінанти економічної поведінки, такі як максимізація в умовах дефіциту; формальна економічна теорія є універсальною і в своїх узагальнених формулюваннях підходить для опису як капіталістичних, так і – з деякими поправками – традиційних економік.

Homo sociologicus vs. homo economicus. Протистояння субстантивізму і формалізму не є проблемою, характерною винятково для економічної та політичної антропології. Ці теорії втілюють більш широкі інтелектуальні традиції релятивізму і соціологізму, з одного

боку, та етноцентризму і економізму – з іншого. Дискусії між цими традиціями демонструють, наскільки сильно наукові суперечки можуть визначатися політичними диспозиціями. У цьому сенсі дуже емким є формулювання Ж. Баландьє: „... політичний виклик, пов’язаний з вимогою рівності, сформульованою так званими країнами, що розвиваються, дублюється науковим викликом [необхідності рівної для всіх теорії]” [10, с.1]. Протистояння між названими інтелектуальними традиціями рельєфно проявилось в загальній для соціальних наук дискусії, пов’язаній з концептуалізацією двох моделей людської поведінки – *homo sociologicus* і *homo economicus* – і способами подолання цієї теоретичної дихотомії [11, 12, 13].

Ключовими опорними точками у визначенні моделі *homo sociologicus*, яку можна пов’язати з дюркгеймівською традицією [3], є: (1) для опису цієї моделі використовується акронім SRSM (*socialized, role-playing, sanctioned man*) – людина, яка соціалізується, виконує ролі і піддається санкціям; (2) ця модель робить акцент на автономії суспільства по відношенню до індивіда; головним механізмом регулювання людської поведінки представляються соціальні норми: потрапляючи в соціальну ситуацію, людина стикається з її вимогами, які вона змушена виконувати; з різних причин – в тому числі через невпевненість і дії інстинкту імітації – людина інтерналізує соціальні норми і вивчає соціальні ролі; для опису соціальної ситуації достатньо описати діючі в ній норми, а концепція індивіда як активного учасника виявляється зайвою; (3) соціальний порядок забезпечується за рахунок взаємного очікування виконання норм, а автономія індивіда полягає в захисті від свавільних дій інших; все це забезпечується дією санкцій за невиконання нормальної поведінки; санкції є альтернативним витратами недозволеної поведінки і виконують функцію залякування; (4) соціальна координація здійснюється через уніфікацію дій; у рівноважній моделі людина безкінечно швидко пристосовується до соціальних норм, а самі ці норми залишаються більш стабільними.

Симетричними опорними точками для моделі *homo economicus*, яку можна пов’язати з раціональною/утилітаристською традицією [3], є: (1) для опису цієї моделі використовується акронім REMM (*resourceful, evaluative, maximizing man*) – людина, що винаходить, оцінює і

максимізує; (2) ця модель робить акцент на особистому інтересі індивіда; головним механізмом регулювання людської поведінки є ринок: людина як носій певного набору інтересів потрапляє в соціальну ситуацію, в якій намагається максимізувати свої вигоди і мінімізувати витрати, сплачуючи за свої дії певну ціну; людина не інтерналізує цінності, а має власну внутрішню здатність до оцінювання і винахідливості – пошуку нових шляхів максимізації; при цьому раціональна максимізуюча поведінка має об’єктивні обмеження – здатність до оцінювання, ступінь володіння необхідною інформацією, непорівнянність благ, необхідність кооперації, – які ставлять проблеми обмеженої раціональності і принципу максиміна; в описі соціальної ситуації концепція індивіда як її активного учасника виявляється необхідною; (3) соціальний порядок забезпечується за рахунок тенденції до рівної оцінки однакових дій, а автономія індивіда полягає в його свободі вибору між альтернативними діями і можливості виконання цієї дії лише за умови сплати певної ціни; ціна є альтернативними витратами дозволеної поведінки і є стимулом до соціальних взаємодій; (4) соціальна координація здійснюється через обмін дій; у рівноважній моделі світ нескінченно швидко пристосовується до інтересів індивіда, а самі інтереси залишаються більш стабільними.

Звичайно, представлений у статті список дискусій і теоретичних ліній розлому не є вичерпним. Ми оминули такі принципи політантропологічні дискусії, як (1) спір між антропологами, які у питанні політичної еволюції віддають перевагу різним сферам економіки – виробництву, обміну та послугам [14], (2) спір між абсолютним і відносним значенням надлишкового продукту в інституціоналізації політичної влади [15, 16], (3) протистояння між різними соціальними форматами і шляхами політогенезу, зокрема, аристократичним, плутократичним і військовим [17] та ін. Перевагою політичної антропології є те, що подібні дискусії залишаються в рамках дисципліни, а не інституціоналізуються в різних дисциплінах, як наприклад, у випадку протистояння між моделлю *homo sociologicus*, яка закріпилась у соціології, і моделлю *homo economicus*, яка стала провідною для економічних наук. Знаходячись в рамках однієї дисципліни – політичної антропології, – подібні дискусії

мають більший потенціал для конвергенції, яка може мати вигляд концепції *homo politicus*, що є принциповою для політичної теорії та життєво необхідною для розуміння політичних інститутів і процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кун Т. Структура научних революцій / Т. Кун. – М.: ООО „Изд-во АСТ”, 2003. – 605 с.
2. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / П. Фейерабенд. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 413 с.
3. Коллинз Р. Четыре социологических традиции / Р. Коллинз. – М.: Издат. дом „Территория будущего”, 2009 – 320 с.
4. Brumfiel E. Specialization, Exchange and Complex Societies: An Introduction / E. Brumfiel, T. Earle // Specialization, Exchange and Complex Societies / [ed. by E. Brumfiel, T. Earle]. – Cambridge University Press, 1987. – P. 1-9.
5. Earle T. How chiefs come to power: the political economy in prehistory / T. Earle. – Stanford University Press, 1997. – 254 p.
6. Johnson A. The evolution of human societies: from foraging group to agrarian state / A. Johnson, T. Earle. – Stanford University Press, 2000. – 395 p.
7. Карнейро Р. Теория происхождения государства / Р. Карнейро // Раннее государство, его альтернативы и аналоги / [ред. Л. Гринин, Д. Бондаренко, Н. Крадин, А. Коротаев]. – Волгоград: Учитель, 2006. – С. 55-70.
8. Семенов Ю. Теоретические проблемы „экономической антропологии” / Ю. Семенов // Этнологические исследования за рубежом. – М., 1973. – С. 30-76.
9. К. Полањи. Избранные работы / К. Полањи. – М.: Территория будущего, 2010. – 200 с.
10. Balandier G. Structures sociales traditionnelles et changements économiques / G. Balandier // Cahiers d'études africaines. – 1960. – Vol. 1, №1. – P. 1-14.
11. Бруннер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / К. Бруннер // THESIS. – 1993. – Т. 1. Вып. 3. – С. 51-72.
12. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук / П. Вайзе // THESIS. – 1993. – Т. 1. Вып. 3. – С. 115-130.
13. Эльстер Ю. Социальные нормы и экономическая теория / Ю. Эльстер // THESIS. – 1993. – Т. 1. Вып. 3. – С. 73-91.
14. Hirth K. Political Economy and Archaeology: Perspectives on Exchange and Production / K. Hirth // Journal of Archaeological Research. – 1996. – Vol. 4, №3. – P. 203-239.
15. Pearson H. The economy has no surplus / H. Pearson // Trade and market in the early empires. Economies in history and theory // [ed. by K. Polanyi, C. Arensberg and H. Pearson]. – New York/London: The Free Press: Collier-Macmillan, 1957. – P.320-341.
16. Harris M. The Economy has no Surplus? / M. Harris // American Anthropologist. – 1959. – Vol. 61, №2. – P. 185-199.
17. Куббель Л. Очерки потестарно-политической этнографии / Л. Куббель. – М.: Наука, 1988. – 271 с.

УДК 32: 291.13

Топалова С.О.

Харківський інститут банківської справи УБС НБУ

ВІД АРХАЇЧНОГО МІФУ ДО СИМУЛЯКРУ: ПРОТИРІЧЧЯ НА ОСНОВІ СПІЛЬНОСТІ

Досліджується специфіка трансформації міфологічної складової у рамках різних форм масової політичної свідомості. За визначеними автором критеріями здійснюється порівняльний аналіз архаїчного міфу, ідеології, сучасного політичного міфу та симулякру. Виявляються риси, генетично успадковані ідеологічним міфом від архаїчного, а також визначаються головні відмінності сучасних політичних міфів і симулякрів.

Ключові слова: *архаїчний міф, ідеологія, сучасний політичний міф, симулякр, політична свідомість.*